

ליקוט עצמות הלכה למעשה

ראשי פרקים

- א. ליקוט עצמות בתקופת המשנה
- ב. ליקוט עצמות בימינו
- ג. שינוי ממנהגי הקבורה המקובלים
- ד. סיכום
- ה. מקצת דיני ליקוט עצמות הלכה למעשה

בשנת 2010 נפטרו בישראל 34,171 יהודים.¹ כיוון שבקבורת שדה רגילה ניתן לקבור כ-230 נפטרים לדונם, הרי שיש צורך ב-148 דונם בכל שנה לצורך קבורה. בשל מצוקת הקרקע, עברו בתי העלמין הגדולים בשנים האחרונות לקבורה בשיטות רוויות שונות: זוגות, כוכים וקומות. בשיטות אלו ניתן לקבור עד 2,300 נפטרים לדונם - כלומר, פי עשרה! שיטות אלה קיבלו את הסכמתם של הרבנות הראשית ושל רבנים שונים, וכיום מי שאינו רוכש קבר מיוחד בכסף מלא, נקבר באחת מהן.

במאמר זה, ברצוני לבחון את האפשרות ההלכתית והמעשית של קבורה בשיטה חדשה-ישנה של ליקוט עצמות. ליקוט עצמות פירושו - העברת עצמות הנפטר לאחר שנתעכל הבשר (לרוב כעבור שנה) לקבר קטן או לארון קבורה קטן, וכך ניתן להשתמש באותו מקום קבורה לאדם נוסף.²

א. ליקוט עצמות בתקופת המשנה

בזמן המקרא, המשנה והתלמוד רוב הנפטרים היו נקברים בצורה זמנית, ולאחר מכן היה מלקט בנו של הנפטר את העצמות ומעבירן לאחוזות קבר משפחתיות.³ לנוהג זה מתייחסת המשנה במסכת מו"ק (פ"א מ"ה):

ועוד אמר רבי מאיר: מלקט אדם עצמות אביו ואמו (בחול המועד), מפני שהיא שמחה לו. רבי יוסי אומר: אַבְּל הוּא לו.

רש"י על אתר מסביר שלדעת רבי מאיר יום ליקוט עצמות הוא יום שמחה מפני "שקוברין בקברי אבותיו". הגמרא (מו"ק ח, א) מקשה על כך מברייתא הקובעת שליקוט עצמות הוא יום אבל, ולכן מסבירה שאף רבי מאיר מסכים שיום ליקוט עצמות הוא יום

1. ראו באתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: http://www.cbs.gov.il/www/yarhon/c2_h.htm.

2. לשאלה דומה בהקשר אחר, ראו: הרב יהודה חזני, פינוי עצמות קדושי מז"ריץ הי"ד, תחומין יג מעמ" 89.

3. כתבנו שבנו של הנפטר מלקט את העצמות, כדברי המשנה המובאת להלן: "מלקט אדם עצמות אביו ואמו". אמנם, במסכת שמחות יב, ז נאמר כך: "כל העצמות אדם מלקט, חוץ מעצמות אביו ואמו; דברי רבי יוחנן בן נורי. רבי עקיבא אומר: ליקוט עצמות אינו עד שיכלה הבשר; כלה הבשר - אין הצורה ניכרת בעצמות". משמע שרבי יוחנן סבור שאין זה מכובד שאדם ילקט את עצמות הוריו, כשם שאין אדם נכנס עם אביו לבית המרחץ. רבי עקיבא סבור שאין בכך איסור, כיון שהצורה אינה ניכרת בעצמות ואין בזה פחיתות כבוד. ייתכן שלדעת רבי יוחנן בן נורי, דברי המשנה "מלקט אדם עצמות אביו ואמו" אמורים באמצעות שליח, אולם לשון המשנה נוטה לכך שדווקא הבן מלקט עצמות הוריו, ולא אדם זר. בספר תורת-האדם לרמב"ן (מהד' מוסד הרב קוק, עמ' רמ) מובאת גרסה שבה מוחלפות שיטותיהם של רבי יוחנן בן נורי ורבי עקיבא.

אבל, ובכל זאת מתיר זאת בחול המועד. להלכה, מכל מקום, כל הראשונים פסקו כרבי יוסי, שיום ליקוט העצמות הוא יום אבל ועל כן אסור ללקט עצמות בחול המועד.⁴

בתלמוד הירושלמי (מו"ק פ"א ה"ה) מובא תיאור מפורט של מנהג ליקוט העצמות: בראשונה היו קוברים אותן במהמורות; נתאכל הבשר - היו מלקטין את העצמות וקוברין אותם ברזים.⁵ אותו היום היה מתאבל ולמחר היה שמח, לומר שנינוחו אבותיו מן הדין.

מחלוקת רבי יוסי ורבי מאיר התאחדה אפוא למנהג משותף, לפיו יום הקבורה הוא יום אבל והיום שלמחרת הוא יום שמחה.⁶

מלשון המשנה משמע שהיה מנהג ידוע של ליקוט עצמות, והשאלה היחידה היא האם מותר לעשות זאת בחול המועד. ואכן, אין במשנה או בגמרא דיון בשאלה האם מותר ללקט עצמות, וההנחה הפשוטה היא שהדבר מותר. ייתכן שנוהג זה נבע מהעלות הגבוהה של חציבת קבר בסלע או ממצוקת מקום, אולם מהברייתא במסכת שמחות (פ"ב ה"ט) ברור שליקוט העצמות הוא לכתחילה, ולא נעשה רק בשל אילוצים שונים: אמר רבי אליעזר בר צדוק: כך אמר לי אבא - בשעת מיתתי קברני תחילה בבקעה, ובסוף לקט עצמי ותנם בגלוסקמא ברארין. ואל תלקט אתה בידך. וכך עשיתי לו. נכנס יוחנן וליקט, ופירס עליהן אפיקרסין, נכנסתי וקרעתי עליהן, ונתתי עליהן חפירין יבשין. כשם שעשה לאביו, כך עשיתי לו.

נראה שהייתה מעלה בקבורה ראשונית בבקעה, שיש בה הרבה אדמה והבשר מתעכל בה היטב, ולאחר עיכול הבשר היו מעבירים את עצמות הנפטר לקבורה בקברי אבותיו בארון. "גלוסקמא ברארין" היא כנראה ארון קבורה מעץ או מאבן, מעין הגלוסקמאות המצויות לאלפיהן באתרים ארכיאולוגיים בארץ ובעולם מאותה תקופה. מכל מקום, מלשון הברייתא ברור שליקוט העצמות הוא לכתחילה, ולא נעשה רק בשל אילוץ של עוני או חוסר מקום.

מנהג ליקוט העצמות מוזכר בברייתא נוספת במסכת שמחות (פ"ב ה"ה): כך היו חברות עושין בירושלים: אלו לבית האבל, ואלו לבית המשתה, אלו לשבוע הבן ואלו ללקט עצמות.

הרי לנו ארבעה סוגים של גמילות חסדים: ניחום אבלים, שמחת חתנים וכלות, השתתפות בברית מילה וליקוט עצמות. לענייננו, נלמד מכאן שליקוט העצמות היה מנהג לכתחילה, ונחשב אף למעשה מובהק של גמילות חסדים.

4. ראו: רמב"ם, הלי אבל יא, ג; שו"ע יו"ד תג, ד.

5. כך הגרסה בכת"י ליידין. קרבן-העדה ופני-משה פירשו: בארזים, כלומר - בארונות עשויים עץ ארז. כך משמע גם מהרמב"ם (הלי אבל ד, ד): "יש להן לקבור בארון של עץ". גרסת הרמב"ן (תורת-האדם, מהדי' מוסד הרב קוק, עמ' קיז): "קוברין אותו בארזים", והרמב"ן מוסיף שהארון צריך להיות נקוב כדי שלא יהיה הפסק בין העפר לגוף, ויתקיים בו "ואל עפר תשוב". בספר הערוך פירש את המילה "רזיאי" - "בכוח", ובהערות שם כתב: "מלשון יוני, דבר הבא בכח גדול". גם יסטרוב פירש שפירוש המילה הוא "בכוח". ייתכן שמקור המילה "רזים" אכן מתייחס לעץ הארז, שהוא עץ חזק, אבל כוונת הירושלמי שקברו את העצמות במקום קשה בסלע שיהיה להם למנוחת עולמים. ואכן, בהמשך הברייתא מובא: "אמר רבי אליעזר בר צדוק: כך אמר לי אבא, בשעת מיתתי קברני תחילה בבקעה, ובסוף לקט עצמי ותנם בגלוסקמא ברארין, ואל תלקט אתה בידך. וכך עשיתי לו". גם שם, גרסת הרמב"ן (תורת-האדם עמ' רמא), הטור והגר"א היא "ותנם בארזים".

6. עיינו ריטב"א, מו"ק ח, א ד"ה המלקט, ובהערה 659 שם במהדי' מוסד הרב קוק.

לסיום חלק זה, נזכיר את האמור במסכת שמחות (פ"ג ה"ז):
 אין מפנים לא את המת ולא העצמות ממקום בזוי למקום בזוי, ואין צריך
 לומר ממקום מכובד למקום בזוי. **בתוך שלו - אפילו ממקום מכובד למקום
 בזוי מותר, שכן ערב אדם שינוח בשלו.**⁷

ב. ליקוט עצמות בימינו

1. בספרות השו"ת

בספרות השו"ת אנו מוצאים מקרים של ליקוט עצמות, אולם רק מחמת אילוצים
 שונים, דוגמת פינוי בית עלמין עקב גזירת המלכות, פינוי המתים כדי למנוע את בזיונם
 וכד'.⁸

הטור (יו"ד סי' שסג) פוסק שאסור לפנות מתים מקבר לקבר, אלא אם המת ציווה
 כך או שקברוהו על מנת לפנותו. בפרט, כותב הטור שאסור לפנות עצמות כדי לפנות
 מקום למת אחר או כדי להשתמש במקום הקבורה, ואפילו אסור לפנותם כדי לעשות לו
 קבר מכובד. המקרים היחידים שבהם מתיר הטור לפנות עצמות הם לצורך כפרת
 הנפטר או לכבודו, "כגון להעלותו לארץ ישראל או לקוברו בקבר אבותיו". כאשר אין
 מקום בבית העלמין, פוסק הטור שחובה על האדם לעשות ככל יכולתו ולטרוח כדי שלא
 לקבור בקברותיהם של מתים קודמים.

כדברי הטור פסק אף השולחן-ערוך (יו"ד שסג,ג):

אין מלקטין עצמות לא מתוך הארון ולא מתוך הקבר לצד זה לקבור שם מת
 אחר או לצורך המקום.

אכן, השו"ע (שם, א) פוסק כדברי הירושלמי, שמותר לפנות עצמות אדם כדי לקוברו
 בקבורת אבותיו, וכן מותר לפנות עצמותיו של אדם שנקבר מראש על מנת שיפנו את
 עצמותיו. בהמשך (שם, ד) פוסק השו"ע:

מקום שנוהגין לקבור במהמורות (פי', בשוחות עמוקות...) בלא ארון עד
 שיתעכל הבשר, ואחר כך מלקטין העצמות וקוברין אותן בארון - מותר.

2. כשיש מצוקת קבורה

בשו"ת שבות-יעקב (ח"ב סי' צה) נשאל האם חובה להרחיק את הקברים זה מזה שישה
 טפחים, בהתאם להלכה הפסוקה, על אף שלא נהגו כך למעשה. והשיב השבות-יעקב:
 פוק חזי מה עמא דבר בכל תפוצת ישראל, שקוברין זה אצל זה וזה על גבי זה,
 אף על פי שהוא שלא על פי הדין, נראה לי דנתפשט המנהג כן בגלות, לפי שלא
 לנו ניתן הארץ רחבת ידים לפנינו, וכמה השתדלות צריכין בכל המקומות
 ליתן לנו קצת מקום, ודי לעמוד בשלנו במקום מצומצם. ודינים אלו לא נאמרו
 אלא במקום שהארץ רחבת ידים לפנינו... מכל מקום, כיון שיישוב זה נתיישב
 מקרוב, ועדיין רחבת ידים לפנינו - עדיין יכולין לקבור כשיעור הרחקה, ודי
 לצרה שלא תבא בשעתה, שיהא מוכרחים לקבור כמו בכל המקומות.

מדברי השבות-יעקב נלמד שבמצב של מחסור בקרקעות ניתן לקבור באופן התואם
 את המציאות. אמנם הוא פוסק שכאשר יש עוד מקומות לקבור יש לקבור בהתאם
 להלכה, ורק לאחר שייגמר המקום ישנו את אופן הקבורה; אולם ברור שמדינה אינה

7. ובנוסח מהד' היגער (הוצאת מקור, ירושלים תש"ל): "שכן הוא כבודו".

8. ראו: פתחי-תשובה יו"ד שסג, א; שם תג, א.

יכולה להתנהל באופן שכזה. בהתאם לחוקי התכנון והבנייה, רשות מקומית ומועצה דתית נדרשות לתכנן מקומות קבורה ל-50 השנים הבאות. חיים כיום בישראל כ-6 מליון יהודים כ"י, ובבוא היום יצטרכו כולם מקומות קבורה. עיינו הרואות כי מצוקת הקרקע מולידה תופעות פסולות של ספסרות במקומות קבורה ומשחיתה כל מידה טובה. האם אסור לתכנן את מקומות הקבורה מראש, כדי שמרחב המחיה המצומצם של החיים לא ייתפס ע"י המתים?

לשיקול זה נוסף שיקול נוסף. רבים עסקו כבר בשאלת היתר פינוי קברים לצורכי רבים, ופוסקים רבים התירו פינוי קברים לצורך רבים.⁹ לפי הדעות המתירות זאת, ברור שמותר ללקט עצמות כדי לחסוך בקרקעות לקבורה. אם בזמן חז"ל נהגו ללקט עצמות לכתחילה, ודאי שאין מניעה הלכתית ללקט עצמותיו של אדם - לפי בקשתו - גם כיום, כאשר הדבר נצרך מחמת מצוקת אדמה.¹⁰

בגשר-החיים (ח"ב עמ' קעז) סיכם 7 טעמים המתירים פינוי קבר וביניהם כדי להביאו לקבורות אבותיו או כשנקבר מלכתחילה כדי לפנותו.¹¹ מכאן, שאם הנפטר ציווה לפנות את עצמותיו לקבר אחר לאחר עיכול הבשר, ניתן לפנותו לכל הדעות, ובמיוחד אם מעבירים אותו לחלקה משפחתית. ומסתבר שאם ליקוט העצמות ישוב להיות מנהג רווח ומקובל, אזי ניתן יהיה ללקט את העצמות ולפנותן גם בלא הסכמה מפורשת של הנפטר.¹²

למעשה, דברינו כבר מופיעים במפורש בפסיקת הרמב"ן, בתורת-האדם (מהד' מוסד הרב קוק) עמ' קכ:

הוה ליה מסקנא דמילתא שאסור לפנות את המת או עצמות לצורך מת אחר, וכל שכן לפנות המקום, וכן לעשות לו קבר מכובד הימנו אסור. אבל לכפרה שלו ולכבודו, כגון להעלותו לארץ ישראל ולירושלים, או לקברו אצל אבותיו - מותר. **ואם נתנו דעתם לפנותו ולא קברוהו שם אלא לפי שעה, או שנהגו לקבור במהמורות בלא ארון כדי שיתעכל הבשר ויתנו עצמות בארון - מותר, סימן יפה לו שאומרים ניוחו עצמותיו מן הדין.**

9. ראו: הרב ישראל רוזן, "פינוי קברים לצורכי ציבור", תחומין יח, עמ' 254; הרב שמואל דוד, העתקת קברים, תחומין ל, מעמ' 427.

10. באופן עקרוני, אסור לפנות קבר מחשש בלבול המת (טושו"ע יו"ד סי' שג). הנודע-ביהודה (מהדו"ק יו"ד סי' פט) כתב: "נלע"ד שאפילו בעצמות, אם לא נשאר רק עצם בלי בשר - לא שייך בלבול", ומכאן שאין חשש בלבול המת בפתיחת הקבר לצורך ליקוט עצמות. אכן, לכאורה יש להקשות מנוסח הברייתא "אין מפנים את הקבר **ואת העצמות**", ומשמע שטעם פינוי העצמות הוא כטעם פינוי הקבר, וכפי שהובא בפרישה (יו"ד שסג,א) בשם הכלבו - כיוון שהבלבול קשה למתים. ייתכן שהנודע-ביהודה נסמך על דעת רבי עקיבא שהובאה לעיל (בהע' 3), שמלקט אדם עצמות הוריו ואין בכך זלזול כי "אין הצורה ניכרת בעצמות". יש לדון, אפוא, מהו ה"בלבול" של המת כאשר מפנים אותו מקברו. ה"י"ד (יו"ד שסג,א) כתב שהמת מתיירא מיום הדין, ולפי"ז כיוון שליקוט העצמות נעשה רק לאחר עיכול הבשר - משמע, לאחר כשנה, ולאחר שנה מסתיים הדין של מעלה (ולכן גם מסתיימים דיני האבלות על ההורים), הרי שאין חשש בלבול בליקוט עצמות (וראו יביע-אומר ח"י סי' לו, ג; ציץ-אליעזר ח"ה סי' כ). למעשה, עמד על קושייה זו בנו של הנודע-ביהודה בשו"ת שיבת-ציון סי' סג, וכן בגשר-החיים ח"א עמ' רעז ובח"ב עמ' קפ.

11. וראו גם במאמרו של הרב צבי אושינסקי, "פינוי גופת נפטר הקבור שלא כראוי", תחומין כז עמ' 437.

12. הציץ-אליעזר (ח"ה סי' כח) כתב שהיום לא נוהגים ללקט עצמות, וכיוון שהנפטרים אינם נקברים על דעת כן, יש חרדת הדין או בלבול גם לאחר עיכול הבשר. אך הוא עוסק בתשובתו בפינוי העצמות בבית העלמין של טבריה ליד קבר הרמב"ם, ומסתבר שהמנהג עשוי להיות שונה בבתי עלמין שונים. לדברינו, ליקוט עצמות יתבצע רק לבקשת הנפטר או בבית עלמין שידוע ששם זה המנהג.

ג. שינוי ממנהגי הקבורה המקובלים

לדברינו, יש מקום לשנות את מנהג הקבורה המקובל ולהשיב את מנהג ליקוט העצמות. האם רשאים אנו לשנות מהמנהג הנהוג מזה מאות בשנים בארץ ישראל, לקבור בקבורת שדה רגילה, כאשר המת קונה מקומו לעולם, מבלי שיפנהו ובלא ליקוט עצמות?

אכן, ידוע בקרב חברי החברה-קדישא והעוסקים בקבורת מתים, שאסור לשנות שום מנהג מהמנהגים הנהוגים בכל מקום ומקום לפי המנהג. וכתב בגשר-החיים (ח"א עמ' שמט): "וגדול כוחו של מנהג בכלל בכל דבר, מכל שכן בעניינים רוחניים כגון אלו". והוסיף שם בהערה, שאפילו מנהג שאיננו מובן - כיוון שהוא מקובל משנים קודמות, אין לערער עליו. ובמקום אחר (ח"ב עמ' קכד) הוא אוסר לקבור אדם בציציותיו, כמנהג חו"ל, ומסכם: "חלילה לעשות כל שינוי ממנהגי חברה-קדישא, בפרט בארץ ישראל. ולא דוקא בעניין הטלית... אבל אם בכלל כבר הזהירו הפוסקים האחרונים שלא לשנות ממנהגי חברה-קדישא שבאותו מקום, ומהם שכתבו 'שסכנה היא לשנות' - מכל שכן בעיר וארץ הקודש, שכל מנהגים מיוסדים ממצוקי ארץ עמודי ההוראה בישראל".

בתחילה נראה לי אפוא לסגת מכל ההצעה של ליקוט עצמות, מחשש חרדת הדין ולשינוי ממנהגי הקבורה של ארץ ישראל. אולם לאחר מחשבה נוספת חזרתי בי. הלוא אין כאן אלא חידוש מנהג הקבורה שהיה נהוג בימי אבותינו! האם לא נכון שנכבד את כל השכבי של ימי בית ראשון ושני, ונאמר שגם אנו מוכנים להיקבר כמותם, ואיננו חושבים עצמנו טובים יותר או מכובדים יותר מכדי להיקבר בקבורה משנית על ידי ליקוט עצמות?! וכבר הבאנו לעיל את דבריו של רבי צדוק, אביו של רבי אליעזר, שביקש במפורש שילקטו את עצמותיו לאחר מותו.

יתר על כן; חזרתנו לארץ הקודש הייתה בין השאר כדי לשוב לחיים נורמליים של עם שחי על אדמתו. ארון שלם של ספרי הלכה התחדש לנו עם הקמת מדינת ישראל וצה"ל. מנהגים שונים התקבעו לאחר שניערנו מעליהם אבק של מאות שנים שבהן לא היה צבא יהודי. לולא גלינו מארצנו, כנראה היינו ממשיכים לקבור כמנהג התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי, ועושים ליקוט עצמות לכל המתים. האם לא ראוי להמשיך את מנהגם?

למה הדבר דומה? לחידוש מנהג הטבילה לטהרה לגברים. בזמן המשנה, גם לאחר החורבן, גברים נהגו לטבול לטהרתם ללימוד תורה. במשך שנות הגלות הפסיקו גברים לטבול, למעט ערב יום כיפור, ומנהג הטבילה של גברים אינו מופיע בשו"ע כלל.¹³ לפני כמאתיים שנה חידשו החסידים את מנהג הטבילה לגברים, ורק בשנים האחרונות התחדש מנהג של טבילות יומיות לגברים, ועוד יותר בערבי שבתות. האם נאמר שבימינו אסור לגברים לטבול כיוון שקדמונינו לא נהגו כן? כיוון שהטבילה לגברים אינה סותרת שום הלכה, ואין בה ביטול של מנהג אחר, אין מי שרואה זאת בעין רעה אלא אדרבה; ראוי לברך על הרצון להוסיף טהרה, ואולי לראות בזה מסימני הגאולה והחזרה לטהרה לקראת בניין בית המקדש במהרה בימינו. באותה מידה, אפשר לראות את ליקוט העצמות כחידוש מנהג המשנה והתלמוד וכחזרה למנהגי הקבורה של אבותינו.¹⁴

13. באו"ח תרו"ד, בהלכות ערב יום הכיפורים, כותב השו"ע שאם טובל, צריך לטבול קודם הלילה. ומעיר המשנה-ברורה (שם, יז): "המחבר קיצר, דמקודם היה לו לכתוב דמנהג לטבול וללקות בערב יום כיפור".

14. הר"ש עמאר, במאמרו "מילוי בית קברות בעפר וקבורה מעליו" (תחומין כז עמ' 429), התיר לקהילת איסטנבול לחדש מנהג קבורה של קבר על גבי קבר, באמצעות מילוי בית העלמין כולו בעפר, מחמת חוסר מקום לקבורה. מובן שהצעתנו קלה בהרבה: ליקוט העצמות מבטיח שמקום הקברים יישמר, בניגוד למילוי בית העלמין בעפר שיביא לאובדן הקברים שמתחתיו.

נראה שהטעם היחיד להתנגד לחידוש מנהג ליקוט העצמות הוא החשש מקנאים שיתנגדו לשינויים בדרכי הקבורה. בהספדו של הראי"ה קוק על הר"ש מוהליבר, היא כינה אותו "גדול וגיבור" (מאמרי הראי"ה עמ' 126). ב"ה, אף אנו התברכנו בגדולי תורה "גדולים וגיבורים", ויהי רצון שיתקבלו הדברים על דעתם.

ז. סיכום

1. עקב מצוקת הקרקע במדינת ישראל, ראוי לחזור למנהג ליקוט העצמות שנהג בארץ ישראל בימי הבית הראשון והשני.
2. עד שיתקבל הדבר כמנהג ידוע ומקובל, ראוי שכל אדם יבקש בעודו בחייו שילקטו את עצמותיו לאחר עיכול הבשר.
3. ראוי לקבוע בבתי העלמין מקומות לקליטת עצמות לאחר ליקוט. מקומות אלו יתחלקו לבתי אב ולמשפחות.
4. על מנת לעודד את החזרה למנהג אבות, ראוי שהמדינה תחוקק חוקים המעודדים את מנהג ליקוט העצמות, כגון: מימון הוצאות הליקוט, השתתפות במימון המצבה, מימון נדיב לחברה-קדישא להכשרת חלקות לעצמות וכד'.

ה. מקצת דיני ליקוט עצמות הלכה למעשה

- א. ליקוט העצמות ייעשה רק לאחר שכלה הבשר (שו"ע יו"ד תג, ז).
- ב. את העצמות אפשר לקבור בארון של אבן או של עץ.
- ג. ראוי שהעצמות יונחו בחלקת המשפחה, כדי שעצמותיו של אדם ילוקטו לקברות אבותיו (תורת-האדם עמ' קכ).
- ד. ראוי שאדם ילקט את עצמות הוריו באמצעות אדם אחר, ולא בעצמו (שו"ע שם, ז-ח).
- ה. יש לפנות את העצמות בצורה מכובדת (שו"ע שם, ו).
- ו. את העצמות יש לפנות עם תפוסת העפר סביב העצמות בעומק שלש אצבעות שהינם כששה סנטימטרים עומק (גשר החיים ח"א כו, ב).
- ז. כל מי שחייב בקריעה ובאבלות בשעת מיתתו של הנפטר, חייב לקרוע את בגדיו בשעת ליקוט העצמות. הקרע יהיה קרע שאינו מתאחה, בדומה לקרע שקורעים בעת המיתה (שו"ע שם, א-ב).
- ח. קרובי הנפטר חייבים בכל דיני האבלות ביום ליקוט העצמות, משך יום אחד שאין לילו עמו. לכן, ראוי שלא ללקט עצמות סמוך ללילה, כדי שינהגו הקרובים אבלות כמה שעות בטרם הלילה.